

Tartu Ülikool
Filosoofiateaduskond
Kultuuriteaduste ja kunstide instituut
Eesti kirjanduse õppetool

Mari Aruväli

Herta Laipaik eesti õuduskirjanikuna

Bakalaureusetöö

Juhendaja Andrus Org

Tartu 2013

Sisukord

Sissejuhatus	3
1. Õuduskirjanduse žanr.....	5
1.1. Õuduskirjanduse defineerimine.....	5
1.2. Õudustunde tekitamise võtted	7
2. Herta Laipaiga õuduskirjanduslik looming	10
2.1. Lugude folkloorne aines.....	10
2.2. Looduslike paikade kujutamine.....	15
2.3. Üleloomulikud olendid	19
3. Romaan „Hauakaevaja lood“	24
3.1. Ainestik ja süžee	24
3.2. Õuduse tekitamine	26
4. Jutukogumik „Ilutüdruku lilled“.....	30
4.1. Ainestik ja süžee	30
4.2. Õuduse tekitamine	31
Kokkuvõte	35
Allikad.....	38
Summary	39

Sissejuhatus

Käesolev bakalaureusetöö käsitleb eesti õuduskirjandusse kuuluva autori – Herta Laipaiga – teoseid. Eesmärgiks on tutvustada õuduskirjanduse olemust ja õuduse tekitamise võimalusi ning analüüsida Herta Laipaiga õudussugemetega loomingut.

Õuduskirjandusest on kirjutanud bakalaureusetöös ka Laura Mägi („Lapsetapu ja libahundi motiivid Eesti õuduskirjanduses“, 2011). Käesoleva tööga loodan avardada ettekujutust eesti õuduskirjandusest, tutvustades lähemalt Herta Laipaiga õudusainelist loomingut, mis iseloomustab hästi eesti kirjanduse omapära.

Töö on jaotatud neljaks peatükiks, mis omakorda jagunevad kaheks kuni kolmeks alapeatükiks. Esimeses peatükis tutvustan õuduskirjanduse olemust: mida võib õuduskirjanduseks pidada ning kuidas tekitatakse lugejas õudus- ja hirmutunnet. Teoreetilisel vaatlusel tuginen peamiselt Noël Carrolli teosele „The Philosophy of Horror or Paradoxes of the Heart“ (1990), Andrus Oru kahele artiklile „Õudusfiktsiooni narratiivsed tehnikad“ (2008) ning „Eesti oma „Hauakambri lood“ ehk Marginaalsus kui hoiak“ (2000), aga kasutan ka Indrek Hargla koostatud õudusjuttude kogumiku „Õudne Eesti: valimik eesti õudusjutte“ (2005) sissejuhatust, Jerrold E. Hogle'i artiklit „Introduction: the Gothic in Western Culture“ kogumikust „The Cambridge Companion to Gothic Fiction“ (2003) ja Manuel Aguirre teose „The Closed Space: Horror Literature and Western Symbolism“ sissejuhatust.

Teises peatükis vaatlen Herta Laipaiga õudussugemetete loomingut üldiselt, analüüsides folkloorse ainese kasutamist, looduslike paikade kujutamist ning üleloomulike olendite esinemist tema teostes. Näidete toomiseks ja üldistuste tegemiseks kasutan Herta Laipaiga kolme teost: „Maarjakask“ (1983), „Kurjasadu“ (1987) ning „Hauakaevaja lood“ (1991). Need teosed annavad hea ülevaate autori maa-aineliste teoste stiilist, omapärast ja põhilistest teemadest.

Kolmandas ja neljandas peatükis analüüsin lähemalt Laipaiga kahte romaani: „Hauakaevaja lood“ ning „Ilutüdruku lilled“ (1994). Mõlema peatüki olen jaganud

kaheks alapeatükiks, millest esimeses käsitlen ainestikku ja süžeed, teises õuduse tekitamist.

1. Õuduskirjanduse žanr

1.1. Õuduskirjanduse defineerimine

Õuduskirjanduse ühene defineerimine on küllaltki keeruline, sest õuduse tunnetamine on subjektiivne. Kõige üldisemalt võib tänapäevase õuduskirjanduse defineerimise aluseks võtta eesti keele seletava sõnaraamatu pakutava variandi, mille järgi õuduskirjandus tähendab neid ilukirjandusteoseid, mille eesmärgiks on kutsuda lugejas esile õudustunnet (EKSS). Indrek Hargla (2005: 5–6) pakub välja täpsema selgituse, kus ta ütleb, et „õuduskirjanduse tunnuseks on erinevalt hirmukirjandusest üleloomuliku elemendi teadlik ja realistlik kasutamine, samuti ainelaad ja teatav tonaalsus“, kuid ta tõdeb, et üldefinitsiooni pole võimalik kirja panna, kuna iga uue tekstiga laieneb ka õuduskirjanduse mõiste. Hirmukirjandus erineb õuduskirjandusest aga sellepoolest, et selles kasutatakse hirmu tekitamiseks reaalseid ohtusid, nagu sõjad või epideemiad (Org 2008: 425).

Noël Carroll pakub välja variandi, et õudust (nii kirjanduses kui ka filmides) on võimalik ära tunda koletiste kohalolu kaudu. Sellise meetodiga saab õuduse selgelt eristada terrorist, kuid samas tuleb seda meetodit täpsustada, sest koletised eksisteerivad ka muinasjuttudes, mis on sageli õuduslugudest kaugel. Peamiseks erinevuseks on see, et muinasjuttudes tajutakse koletisi maailma loomuliku osana, õuduse kujutamisel aga peetakse koletisi ebanormaalseks nähtuseks. Õuduskirjanduses esinevad koletised on pahaendelised, ohtlikud – kas füüsiliselt või psüühiliselt – ja ebapuhtad või rikutud olevused. Nad kutsuvad esile lapselikke hirme (näiteks hirm selle ees, et koletis sööb inimese ära või rebib küljest mõne kehaosa) või kartusi seksuaalse vägivalla ees. (Carroll 1990: 14–16, 43)

Õuduskirjanduse olemuse põhiline joon on tundmatu jõu eksisteerimine. Õudus võib avalduda tegelase läbielamistes, kujutatud miljöös või sündmustes. Enamasti tulenevad hirmud unenägudest või psüühika sügavustest ehk need pole reaalselt kuigi põhjendatavad. (Org 2008: 424) Õuduskirjanduse eesmärgiks on tekitada lugejas hirmu. Sageli kasutatakse selleks ümbritsevat keskkonda: pahaendeliste loodusnähtuste

esinemine või puudumine (nt tõusev tuul või vastupidi tuulevaikus, üha tugevnev vihm, hämardumine jne) ning erinevad hääled, mis rõhutavad tundmatu jõu lähenemist (nt kõuekõmin, ukse kääksatused, sammud). Tihtipeale pole tegelastel võimalik hirmuäratavaid sündmusi vältida või tahavad nad lausa ise astuda tundmatule vastu, soovides näha, mis selle taga peitub.

Õuduslugude süžeeses kasutatakse palju kordusi. Unikaalsust leidub küllaltki vähe, enamasti ei esine juttude sügavamates narratiivsetes struktuurides kuigi palju erinevusi. Seetõttu on süžeeikäigud sageli etteaimatavad. Tüüpilises õudusloos saab eristada kindlaid etappe, millele toetudes lugu on üles ehitatud:

- Esmane kokkupuude koletisega
- Informatsiooni hankimine koletise eksistentsi kohta
- Teiste inimeste veenmine koletise olemasolus
- Inimese ja koletise kohtumine (Carroll 1990: 97–102)

Eesti õuduskirjanduses kasutatakse nn universaalseid olendeid, nagu koletised, vaimud, viirastused), aga ka konkreetsemalt teiste rahvaste mütoloogiast üle võetud olendeid (näiteks deemon, gnoom, poltergeist, vampiir). Sellistes tekstides, mis aga põhinevad rahvapärimusel, esinevad koletistena mütoloogiast või folkloorist pärit olendid (näiteks kodukäija, kratt, külmking, tont, Vanapagan), keda tihtipeale kasutatakse juttudesse just hirmu tekitamise eesmärgil. Vaenulike ja kiuslike tegelastena toovad nad inimestele halba, püüdes nende hinge, põhjustades haigusi, ennustades halba jne. (Org 2008: 435)

Veel ühe võimaliku definitsiooni või viisi õuduskirjanduse seletamiseks pakub välja Manuel Aguirre. Ta selgitab, et kui me tahame jõuda välja žanri tuumani, siis tuleb mõista, et õuduskirjandus kujutab pidevat arengut, mis järgib oma sisemist loogikat. Lood on jaotatud paljudeks etappideks, mis liiguvad spetsiifilise lõpplahenduse poole. Põhilise temaatilise üksusena, millel põhinevad kõik õuduskirjanduse tekstid, toob ta välja suletud ruumi ja jumaliku vaenlase vastanduse. (Aguirre 1990: 3–4)

Ka gooti romaani, millest on välja kujunenud tänapäeva õuduskirjandus, ei ole lihtne defineerida, sest see on väga paindlik žanr, mida on võimalik kirjeldada näiteks teatud

tunnuste järgi, mis juttudes tavaliselt esinevad: vanamoeline koht (nt loss, surnuaed), kummituste, viirastuste või koletiste olemasolu ja lahendamata kuritegu või saladus minevikust. Mineviku pained võivad avalduda eri kujul, kuid enamasti on tegemist kummituste, viirastuste või koletistega. Gooti romaanis esineb tugev vastandus kõrge ja madala vahel, mida saadavad teised opositsioonid, nagu elu-surm, loomulik-üleloomulik, vana-uus jne. (Hogle 2002: 1–2, 9)

1.2. Õudustunde tekitamise võtted

Nagu võis näha katsest defineerida õuduskirjandust, on seda raske üheselt määratleda. Inimesed tunnetavad maailma erinevalt, tuues näiteks kas või vastandused religioosne-ilmalik või materiaalne-vaimne, mis iseloomustavad inimeste erinevaid väärtusi ja maailmapilti. Seetõttu on erinevad ka valdkonnad, mille suhtes inimesed on rohkem tundlikud või mõjutatavad. Õudustunde tekitamise võtted sõltuvad seega kahtlemata sellest, kellele on teos adresseeritud. Õudne võib olla näiteks ettekujutuste ja arusaamade purunemine, ebasurnute olemasolu ning surnute naasmine elavate maailma, jumala olemasolu või vastupidi jumala puudumise ilmsikstulek (Hargla 2005: 7).

Üldiselt tekib lugejas õudustunne sellest, et usutakse millegi võimatu teostumisse. Tavalise ümbruse, reaalse elu sidumine üleloomulike seikadega muudab õudse olukorra inimese jaoks võimalikuks, usutavaks. Kuigi hirmud võivad olla maha surutud või teadvustamata, käivad need alati inimesega kaasas. Seega pole eriti keeruline õuduskirjandusel pakkuda õudseid kogemusi, mis tekitavad inimeses negatiivseid emotsioone ja avavad uuesti hirmukanalid. Tihti esineb õudusjuttudes **kurjuse** fenomen, mis põhjustab moraalseid nihkeid ning maailma või inimloomuse moondumist. Võimalik on eristada kahte tüüpi kurjuse kujutamist:

- efemeerne kurjus – ajutine kurjuse jõud, mis hävib kokkupõrkes heade jõududega;
- radikaalne kurjus – püsiv kurjuse jõud, mis on võitmatu ja lootusetu. (Org 2008: 422–423)

Üheks võtteks, mida hirmutunde esilekutsumiseks kasutatakse, on **tundmatus**, mille ilmingud võivad pesitseda nii inimeses endas kui ka väljaspool. Sageli pole võimalik selliseid hirme loogiliselt põhjendada, need on saanud alguse psüühika kaugetest sügavikest. (Org 2008: 424)

Teine õuduse tekkimist soodustav võtte, mis osaliselt kuulub tundmatuse kasutamise alla, on asesõnade tarvitamine. Kõik, mis on umbmäärane, kahtlusi tekitav ja ärritav, loob põneva õhkkonna. (Org 2000: 600)

Kolmas aspekt, mis on vajalik hirmutunde tekkimiseks, on **usutavus**. Kuigi tõenäosus, et üleloomulikud olendid ja nähtused tegelikult võiksid eksisteerida, on väga väike, peab inimene siiski uskuma nende võimalikkusesse. (Org 2008: 424–425)

Noël Carroll tutvustab väga põnevat teooriat sellest, kuidas õudustunne tekib või õigemini, kuidas seda tekitatakse. Ta kasutab mõistet *art-horror*, mille eestikeelne vaste võiks olla näiteks kunstlik õudus. See on emotsioonide kogum, mida teose autor soovib lugejas esile kutsuda. See tähendab seda, et autor on raamatut kirjutades juba ette valmis mõelnud, millised tundeid hakkab tekst lugejas tekitama. Carroll on eelduseks seadnud, et publiku (ehk lugejate) reaktsioon koletise tegudele on paralleelne fiktsionaalsete tegelaste reaktsiooniga. Kui lugeja jõuab tegelasega samasse emotsionaalsesse seisundisse, siis rakendub lugeja peal kunstlik õudus. Seda aga ainult siis, kui

1. inimene viibib tavatult suures erutusseisundis (väriseimine, kripeldav tunne), mis on põhjustatud
 - a) sellest, et inimene usub konkreetse koletise võimalikku eksistentsi,
 - b) sellest, et koletisel on reaalne võimalus kujutada inimesele ohtu,
 - c) sellest, et koletis on ebapuhhas või rikitud;
2. inimene soovib vältida kokkupuudet koletisega. (Carroll 1990: 24, 27)

Usul on õuduskirjanduses väga oluline koht, sest see annab aluse hirmu tekkimisele. See, kas fiktsionaalne tegelane usub üleloomulikesse nähtustesse, mida ta enda ümber tajub, ei ole isegi nii tähtis kui lugeja usk. Kui lugeja peab kummalisi sündmusi võimalikuks, siis elab ta igal juhul tegelasele kaasa, olenemata tegelase enda

seisukohast. Inimeste uskumuste ja emotsioonide vahel on väga tugev side, mille kohta Carroll toob kolm näidet.

Esiteks, väikseid lapsi, kes lähevad hirmu pärast endast välja, rahustatakse kinnitusega, et kummitusi pole olemas; ometigi säilib lastel kartus, kuigi nad teavad, et üleloomulikke olendeid ei eksisteeri. Teiseks, kui sõber esitab teisele dramaatilise loo oma perekonnast, milles on õudseid või traagilisi sündmusi (nt vanemad kaotanud laste julm kohtlemine neid kasvatava onu poolt), siis tekib kuulajas kaastunne. Kui jutustaja aga seejärel teatab, et ta mõtles kogu loo välja, siis on tõenäoline, et kaasahaaratud kuulaja esimene emotsioon asendub hoopis vihaga. Ja kolmas näide: mis juhtuks siis, kui inimene, kes on pikka aega olnud häiritud Etioopias valitseva näljahäda pärast ja sealsetele inimestele kaasa tundnud, saaks teada, et kogu lugu on hoopis meedia väljamõeldis? Selline manipulatsioon tooks endaga kaasa lahkavamusi, aga kindel on see, et lugu nälgivatest etiooplastest ei tekitaks enam inimestes kaastunnet. (Carroll 1990: 60–61)

2. Herta Laipaiga õuduskirjanduslik looming

2.1. Lugude folkloorne aines

Kui vaadelda Herta Laipaiga teoseid üldiselt, siis esimene asi, mis tähelepanu tõmbab, on folkloorse ainese kasutamine nii kunstilisel kui õpetuslikul eesmärgil. Jutukogud „Kurjasadu“ ja „Maarjakask“ on täielikult üles ehitatud folkloorist pärit lugudele ja teadmistele. Juttudest tuleb välja tugev seotus eelkõige Helme ja Tõrva kandiga, mis oli ka kirjaniku enda kodupaik. Tema loomingut ning kodukohaarmastust iseloomustati kultuurilehes Sirp pärast autori surma 2008. aastal järgmiselt:

„Väga paljudes Herta Laipaiga lugudes on müstilist hoovust. Mitmesugused salaõpetused ja idamaised tarkused, mis on ka kodukihelkonna rahvapärimuste nägu, huvitasid teda tõepoolest, kuid nendel aastatel kirjandusse tunginud kurjuse noodid ja inetuste kujutamine jäid talle võõraks. Tema romaanid ja jutud on suunatud headusele, üksteisemõistmisele, inimese helgemate külgede avamisele.“ (Herta 2008)

Herta Laipaik on kasutanud folkloorset materjali ühest küljest selleks, et kirjeldada oma kodukohta: loodust, inimesi ja rahvatarkusi. Teisest küljest on ta ise ka õelnud, et ta soovib nende juttude kaudu õpetada lapsi ning noori: „Juttude eesmärgiks seadsin loodushoiule õhutamise (palju ilusaid allikaid on maaparanduse käigus hävitatud, ka Kuupemäe allikaid tabas sama saatus) ja igivana hea-kurja vahelise võitluse kujutamise“ (Laipaik 1987: 3).

Tõenäoliselt soovis ta lisaks eesmärgile kutsuda lugejaid üles loodust austama, tutvustada ka murdelist sõnavara, sest jutukogudes on kasutatud järjepidevalt erinevaid murdelisi sõnu ja teoste lõpus on ära toodud sõnaseletused. Samas ei esine murret kordagi tegelase loomise võttena, murret kasutatakse vaid üksikutes sõnades, mitte tervetes lausetes.

Laipaik on loonud miljöö kujundamiseks ja edasi andmiseks küllaltki palju värsiridu, mis muudavad lood veel muhedamaks ning lisavad neile tihti ka koomilise nüansi. Mitmeid näiteid võib leida romaanist „Hauakaevaja lood“.

Jutustuses „Laanepera Simm“ laulab kihelkonna sant ja laulik Hull-Riesmandel üksi tee ääres seistes:

„Toku, toku, tonni,
vana naine vanni,
peaotäis soola peale!“ (Laipaik 1991: 102)

Kontekstist ei tule selgelt välja, mida ta selle salmikesega mõtleb, aga nagu lauliku nimigi ütleb, peetakse Hull-Riesmandelit rahva seas sõgedaks, nii et ehk ei olegi tema laulul sügavamat mõtet. Igal juhul on see mõeldud Kaprani-Lottale, kes hetk varem oli sandist vedruvankril mööda sõitnud.

Hullu-Riesmandli laulud saavad veel mitmel korral tähelepanu. Tuleb välja, et maailmas toimuvad suured sündmused jõuavad ka sandi kõrvu, näiteks loob ta mitu salmi Vene-Jaapani sõjast. Rahva seas palju ringi liikuva laulikuna teeb ta kuuldud-nähtud sündmustest kiiresti laulud, mis inimeste seas tuntuks saavad. Üks sellistest lõpetab Laanepera Simmi loo, kus Simmi lesk Maara, kes üritab Simmi pojalt raha välja pressida, jookseb passi küsimise peale raevutsedes minema ja lubab oma naisterahva „passi“ ette näidata. Seda tegevust juhtub aga jällegi pealt nägema Riesmandel, kes kirjutab sellest laulukese.

„Läksin läbi Kulli küla
puul versta edasi.
Ai kõnna, kõnna, kõtsa, kõts, kõnna,
puul versta edasi.
Seal Maru-Maara kõrti tõst’,
et naiseväge näidata.
Ai kõnna...
Tal aluskuub oli porikarva
ja sukapaelad mitut värvi.
Ai kõnna...
Kaks kintsu kui kaks saiapätsi
jo kaugelt silma paistsivad.
Ai kõnna...“

Oh, Kintsemäe, oh, Kintsemäe,
küll sina taeva imet näed.

Ai kõnna... (Laipaik 1991: 127)

Koomikat leidub veelgi, mida demonstreerib näide jutust „Pekka taevaminek“, kus surnuaiavahi abilisel Pekkal, kellele on antud ülesanne uuendada ja hooldada kalmuaia peldikut, saab kannatus täiesti otsa. Kui inimesed hakkavad aina hullemini uut peldikut reostama, paneb Pekka seinale sildi, millel seisab:

„Oled sina juut või setu,
ära augu äärele situ!“ (Laipaik 1991: 227)

Väga põnev osa rahvaluulest, mida Laipaik oma loomingus on küllaltki sageli kasutanud, on needused ja sajatamised, nn saagusõnad. Kui eelmistes näidetes ilmsid pigem koomikaelemendid, siis sajatused loovad just õudse õhkkonna. Nendes on ühendatud usk sõna jõusse ning kurjuse teenimine, mis võivad anda kohutavaid ja traagilisi tulemusi.

Üks näide, mis ongi ehk kõige mõjuvam ning kõige traagilisema tagajärjega, on novellis „Titekirikuleib“, kus ema neab oma poja. Ta valmistab vahast nuku, mille sisse ta surub poja juuksekarvad ning lausub järgmised sõnad:

„Tulgu su sisse Antu hing, mingu minu hingeosa Antu sisse, et ta suu vakka jääks, et ta Lemmetiga lepiks, mind salliks, ole sa Antu hinge elupaik, tulgu minu tahtmine üle kõige, minu tahtmine üle kõige, üle kõige... [---]
...aga kui ta mu sõnale alla ei jää,
siis sure ära, sompasilma,
koole ära, kompajalga.“ (Laipaik 1991: 23)

Mitte vähem õudu tekitav pole ka novell „Liivakerija“ (jutukogust „Maarjakask“), kus saunamees lausub kättemaksuhimus õudse needuse, millest kajavad riideait, ussaed, rehealune, leelõugas ja pererahva eluruumid. Nendes on nii palju võimu, et isegi loomad hakkavad laudas häälitsema ning koer ulguma.

„Saagu, saagu, ma sajatan:
saagu sa soosse surema,

künka otsa kõdunema,
mäтта otsa mädanema!
Saagu, saagu, ma sajatan:
hing las hulgub ilma mööda,
kepsub kitsekontidega,
kargab vaskikapjadega...“ (Laipaik 1983: 25)

Näiteid saagusõnadest võib leida ka jutukogumikust „Kurjasadu“, kus jällegi rõhutatakse sajatamise suurt jõudu: sõnade lausumise ajal on ka selle näite puhul tunda otsest mõju ümbritsevale.

„Saagu, saagu, ma sajatan,
saagu te sabavalule,
tuhande sirri tulele.
Kulu peale te kukkugu,
heina varju te vajugu,
mulla peale te murenegu.“ (Laipaik 1987: 46)

Kahe viimase sajatuste puhul on näha, et tegemist pole mitte ainult kurjuse eemaleajamisega, vaid nende sõnade taga peitub soov tuua vastasele õnnetust. Teises näites on vastaseks inimene, kolmandas aga hauatagused olendid, kes on tulnud inimestele halba tekitama. Esimene näide oma poja needmisest on selles mõttes kõige õudsem ja kõige kurjema eesmärgiga, et poeg on tegelikult süütu. Kui enamasti lausutakse saagusõnu kellelegi kättemaksuks või üleloomulike olendite tõrjumiseks, siis selles näites kasutab ema kurje sõnu omaenda süütu poja karistamiseks. Pooled on vahetunud: hoopis needja on kurjuse poolel, mitte see, keda neetakse.

Sajatuse algus „saagu, saagu, ma sajatan“ on eesti folklooris üsna levinud ja seda on ka kirjanduses kasutatud, näiteks lausub Kalevipoeg oma sajatuse just nende sõnadega. Erinevaid sõnumisi on aga Laipaiga teostes veel. Kui sajatused on kurja esile kutsumiseks, siis leidub ka selliseid värsiridu, mille eesmärk on kurja tõrjumine ja kaitse tekitamine.

„Mine ära õel, mine ära, kuri,
mine mööda maad metsa sisse,

näri haaba, näri haavapuud,
viska viha vahtra sisse.
Jumala ristike ette,
jumala ristike taha,
jumala ristike maast taeva!“ (Laipaik 1983: 47)

Veel esineb Laipaiga teostes erinevaid loitsusid. Loitsude eesmärgid on erinevad: need võivad olla nii kurja eemale peletamiseks kui ka esile kutsumiseks. Tundub, et loitsude puhul on oluline ka tegevus, mida enne või pärast lausumist tuleb teha. Näiteks käib krati valmistamine kindlate etappide kaupa. Kui krati keha on valmis meisterdatud, siis tuleb hing tema sisse kutsuda, mida Kusta teeb novellis „Vaese raharätt ja rikka kratt“ järgmiselt.

„Tule, kurat, too, kurat,
näe, kurat, näpista, kurat,
too mulle tuline kuube,
raiu raudne kasukas.
Kui sind hüüan, siis
tule, sa tuline kurat,
üle kümne kiriku,
üle seitsme suure linna.“ (Laipaik 1987: 78)

Loitsusid võib kasutada ka ravi eesmärgil. Selliseid näiteid pole küll palju, kuid üks on olemas novellis „Annivakk“, kus vana mees Madis arvab end naba paigast nikastanud olevat. Leevenduse saamiseks otsib ta abi just loitsusõnadest.

„Kuu, kosta naba,
päev, päästa naba!
Seisma kui savikivi,
paigale kui paekivi.“ (Laipaik 1987: 107)

Kolmas loitsude lausumise eesmärk Laipaiga teostes on kaitse tekitamine. Novellis „Toonekägu“ meelitab kalmuline noort tüdrukut endaga kaasa, hoides teda oma meelevaldas. Kotri soovib tütarlast aidata ning pöördub vallasandi Pime-Pipu poole, kes

õpetab mehele kaitsvaid märke, millele on vaja lausuda peale ka loitsusõnad. Esimesed sõnad lausub Pipu sosinal, hoides hõbedast tehtud märke tule kohal.

„... Soo sõnas, maa sõnas,
tuli sõnas, vesi sõnas,
mees sõnas, naine sõnas,
tüdruk sõnas, poiss sõnas!
Sookoer koju, maakoer koju,
tulekoer koju, veekoer koju...“ (Laipaik 1983: 107)

Seejärel kastab ta neid märke allikavette, siis puistab neile mulda peale, ise samal ajal loitsusõnu pomisedes.

„Maa isake, maa emake,
kui oled andnud – siis avita,
kui oled pannud – siis paranda,
kui oled saatnud – siis saada abi!“ (Laipaik 1983: 107)

Laipaiga õudusainelises loomingus on küllaltki palju kasutatud folkloorseid elemente, mis ühest küljest võivad muuta sündmused hirmuäratavamaks, teisest küljest aga annavad mõned näited juurde koomilise nüansi. Ainult romaanis „Hauakaevaja lood“ toob Laipaik õuduse kõrval sisse ka koomikat. Kõikides käesolevas peatükis kasutatud teostes („Maarjakask“, „Kurjasadu“ ja „Hauakaevaja lood“) leidub aga selliseid folkloorisel ainesel põhinevaid näiteid, mis peaksid lugejas õudust suurendama, olgu need siis sajatused, needused, loitsud või muud kurja (või ka kaitset) esile kutsuvad sõnumised.

2.2. Looduslike paikade kujutamine

Herta Laipaik on pööranud looduse kujutamisele küllaltki palju tähelepanu oma maaainelistes teostes („Maarjakask“, „Kurjasadu“, „Hauakaevaja lood“). Õudustäratavate paikade hulka kuuluvad tavalised looduslikud kohad – jõed, järved, metsad ja sood. Laipaik annab neile paikadele hinge, toob nad lugejale lähedale ning tekitab teatava

sideme, kuigi lugeja tõenäoliselt pole reaalselt neis paigus viibinud. Kuna tegemist on õudusteemaliste teostega, on need looduslikud paigad seotud mõne kummalise või õudse sündmusega, kuid mõne novelli puhul jääb hirmutunde tekitamine pigem tagaplaanile. On näha, et autor püüab esile tõsta looduspaikade tähtsust ja üritab panna inimesi mõtlema nende paikade erilisusele ning olulisusele. Novellis „Lättepiiga“ (jutukogust „Kurjasadu“) on tähelepanu suunatud allikate saatusele. Kuupemäel pidavat rahvajuttude kohaselt elama vetevaimud ning Vadsa perepojal Maanul õnnestub neid näha ja ta kiindub neidu sügavalt. Maanu isa Ruutu ahvatles aga kuuldus allika põhjas lebavast varandusest ning vaatamata poja hoiatusele mitte allikaid rüüstama minna, läks isa siiski. Laipaik kirjeldab allikas kaevamist kui suurt vägivalda, rüüstamist ja varanduseotsijaid endid nimetab ta lättemõnitajateks. „Lättepiiga“ loos ei kujutagi autor seega otseselt õudust, hirmus moment avaldub pigem koletu teo ning inimese ahnuse kaudu.

Niisiis üks looduslik paik, mida Laipaik tähtsale kohale tõstab, on allikad. Ta mainib nende olulisust põgusalt ka teistes juttudes (näiteks „Toonekägu“ ja „Kurjasadu“). Vähemalt sama austusväärsetena on Laipaik kujutanud ka puid. Jällegi on autori eesmärgiks olnud pigem loodushoiule õhutamist kui hirmu tekitamine. Ta on andnud puudele väga tundelised ja üdini headust täis hinged, kelle saatusi mõjutab inimeste toorus ning hoolimatus.

Inimeste julmus tuleb selgelt esile novellis „Annivakk“ (jutukogust „Kurjasadu“). Pereema Ilo hing on seotud kasepuudega ja kui lähedalasuva talu naised lähevad metsa kasepuude mahla laskma, kuna nad soovivad saada sama ilusaks kui Ilo, siis hakkab Ilo tervis silmanähtavalt nõrgenema. Selgub, et naised on suurest kadedusest puurinud liiga palju auke kaskede tüvedesse ning üks puudest osutub Ilo hingepuuks, mis on mahlast tühjaks jooksnud. Ilo tütar Kareta päästab küll paljude puude elu, kuid oma ema ta siiski kaotab. Nagu allikate loo puhulgi, tekitab ka see lugu lugejas nõrdimust ja kurbust inimeste hoolimatuse ning jõhkruuse pärast. Mõlemas loos rõhub autor tõsiasjale, et looduses korda saadetud hävitustööd pole võimalik enam taastada – mis on rikutud, see on igaveseks oma endise võlu kaotanud.

Kui allikad ja ka puud sümboliseerivad puhtust, rikkumatust ning headust, siis jõgede ning järvede kohta seda öelda ei saa. Jõgede pidevas liikumises on justkui midagi hoiatavat, nagu võiks seal olla miski või keegi varjul. Jõgi võib olla ühtaegu nii tasane ja udune kui ka päiksest sillerdav – õuduse tekitamiseks ei ole vaja pimedust ning tormimõllu, nagu võiks arvata. Jõe salapärasusest ning tundmatutest jõududest on Laipaik kirjutanud novellides „Häitsmetund“ ja „Hingepüüdja“ (kogumikust „Maarjakask“), kus jõge on erinevalt kujutatud.

Esimeses kirjeldatakse jõge väga helgelt, kahel korral on kasutatud lausa sama võrdlust: „jõgi sillerdas taeva laotusega võidu“ (Laipaik 1983: 38). Kusjuures sündmused, mis sealjuures toimuvad, on hoopiski sünged. Jõega on seotud kaks surma: jutu käigus selgub, et Reenu on kunagi uputanud Ahne jõkke oma vastsündinud lapse ja loo lõpus uputab ta sinna ka iseenda. Loo sündmustik on üldistavalt öeldes kurb-õudne, pakkudes lugejale õudussugemetega loo õnnetust armastusest ning traagilisest saatusest.

Teises loos on jõgi aga hoopis salapärasem, andes märku varjatud jõu kohalolust:

„Ühtaegu märkas Laur, et vesi on ümberringi otsekui magama jäänud, hälliv virvalaine ei õõtsutanud enam hundijumikaid kaldakäärus ja vanemavihma kõmingi oli kustunud, ehk küll taevatuli ise ligidal sähvis. Kellahääl valjenes veelgi, jõe le laskus tihe udu, kaldapajud kadusid silmist ja varsti ei võinud mees vaksavõrdki kaugemale näha.“
(Laipaik 1983: 54)

Selles näites näib, nagu mõjutaks ja vaigistaks jõge tundmatu jõud ning sunniks selle vaikima, mis tekitab lugejas eelaimuse saabuvast ohust. Tunne osutubki õigeks, sest vee alt ilmub välja tõld koos isandaga, kes on pärit hauatagusest maailmast, et meelitada uut ohvrit endaga kaasa.

Järve pole Laipaik nii tihti tegevuspaigana kasutanud kui jõgesid ja allikaid, kuid kõige parem näide, milles järvel on oluline osa loost, on romaani „Hauakaevaja lood“ esimene novell „Titekirikuleib“. Poja järve uputanud ema Iba näeb juhtunust hirmunenägusid ning kuigi teo hetkel ei pannud Iba ümbrust teadlikult tähele, muutuvad unenäos loodus ja järv palju värvilisemaks ning kirkamaks:

„Lumi järvel lõi silmipimestavalt sädelema, veevõtuauk helkis rohekalt, lahtine vesi läikis ja jääserval murdus paljudes kiiskavates toonides valgus“ (Laipaik 1991: 25).

Nii nagu jõe kirjelduse puhul, tekitatakse ka siin lugejas ebamäärane tunne, et kogu selle kirkuse ja sillerdava vee taga hõljub õhus midagi kurjakuulutavat või lausa õudustäratavat.

Looduslikest paikadest on ilmselt kõige enam kujutatud sood. See on seotud iga kord pigem negatiivsete sündmustega, mille käigus inimesed ei suuda leida enam tagasiteed, ekslevad ringi ja võivad sootuks kaduda. Kummalised inimesesarnased olendid, kes on pärit teispoolsusest või hoopis mujalt, ilmuvad soost inimeste juurde, et saada elu osaks. Laipaik kirjeldab novellides sood salapärasena, ettearvamatuna ja ohtlikuna eriti neile, kes kardavad soo saladusi ega oska seal ringi liikuda. Sooga seostub alati oht ja hirmuäratav ümbrus.

„Tüdruku tee viis põhjatu Lagesoo poole. Juba õõtsusid Laose jalgade all mättad, sookailude lõhn tõusis ninna, mülkad korisesid ja rabavesi mulises ning vulksus.“ (Laipaik 1983: 11)

Soos on salapära. Lühikesest kirjeldusest jõuab lugejani hädaohu tunne. Teadmine, et soo on põhjatu, mättad õõtsuvad ning mülkad korisevad tekitavad eelseisva suhtes halva eelaimuse. Sama novelli („Laukatuli“) lõpus kirjeldab Laipaik soosse minekut üsna sarnaselt:

„Nende tee viis Lagesoo poole. Ükski pillihaldaja ei märganud, kuidas päike tuhmus, lindude laul vaikis, kumalane sumisemise jättis ja kevadise maa asemel koriseva kurguga laugas lähenes.“ (Laipaik 1983: 17)

Laipaiga kirjeldusviisist õhkub paratamatust ja saabuva õnnetuse aimust. Esimesest näitest on tajutav soo enda hirmuäratavus, teises näites lisab autor sellele ka ümbruse kirjelduse: kogu loodus jääb vaikseks, ümbrus hoiaks justkui hinge kinni.

Soo kohta võib Laipaiga teostest leida veel mitmeid näiteid. Üheski kirjeldustes pole aga soo kunagi päikseline ja kaunis, ikka on kas päike kustunud või udu varjutamas.

„Rabaheite soos lõhnasid sookailud, pehme sammal vajus jalge all, külm vine hoovas minejaile vastu. [---] Ümberringi korisesid laukad, keegi nagu luksus kusagil naerda. Külm hall aur muutis ümbruse viirastuslikuks. Õõtsuv jalgealune tuletas meelde, et ainus vale samm viib laukasse.“ (Laipaik 1987: 114)

Soosse ei lähe inimesed kunagi ilma eesmärgita. Selleks et inimene selle tee üldse ette võtaks, on vaja teist tugevamat jõudu, kes tagant sunniks, või siis tahab inimene soost midagi kätte saada. Novellis „Laukatuli“ on tagantsundijaks tugevam jõud, eelmises näites (novellist „Annivakk“) soovivad aga kaks naist suures ahnuses leida soost hõbedat. Hirmuäratavad sookirjeldused ei ole ainult vahend õudusmomendi tekitamiseks. Enamasti osutuvad hoiatavad märgid tõesti asjakohaseks: mulksuvatest, õõtsuvatest ning korisevatest soomülgastest jõuavad elusalt ja täie mõistuse juures tagasi vähesed.

2.3. Üleloomulikud olendid

Folklooril põhinevates teostes on kujutatav aines väga põnev, sest rahvasuus levinud juttudes ei ole loo lõpp etteaimatav, lahendusi probleemidele otsitakse kummalistest kohtadest ja Eesti oma talude ümber, veesilmade ääres, laugastel ning metsades usutakse kõndivat ringi kõiksugu olendeid. Sageli on kummalised olendid pärit hauatagusest maailmast, kuid nad on võtnud inimese kuju ja tulnud elavate juurde. Mõnes loos kohtub lugeja aga hoopis imelike tegelastega, kelle päritolu jääbki teadmata.

Kõige ilusamad hinged, kellega novellides tegemist tuleb, on puuhinged ja allikas elavad vetevaimud. Nende ülim õrnus ning headus puudutab lugejat, andes edasi looduse haprust, puhtust, kaunidust. Nad kannavad endas looduse kõiksust, neis on peidus justkui suure algustähega Tõde, milleni inimõistus ei küündi. Allikates elavad vetevaimud olevat kuulduste järgi ülimalt kaunid, kuid nad ei taha end inimestele ilmutada. Nagu ikka, on rahvas pannud neile tabamatutele olenditele erinevaid nimesid:

vetevaimud, allikaemandad, lättehaldjad, veekudujad. Haldjad ise on tegelikult noored kaunid tüdrukud.

„Silmnäolt ja ihuplaanilt olid nad ütlemata nägusad. Kõigil kudujail olid peas tipulised, pitsist äärega mütsid, seljas kaharad undrukud ja veekarva pihad, ees hõbekarralised kaeluspõlled. Silmad aga tundusid puhta allikavee moodi, selged ning sinavad.“
(Laipaik 1987: 9)

Veeneiud on sündinud veest, nad koovad veekangaid, hoides vett niiviisi puhta ja selgena. Nad kuuluvad veega kokku ja voolavad ajast aega.

Puuhinged võivad elada puudes, kuid vahel on võimalik võtta neil inimese kuju. Inimesena elades säilib neil aga ikkagi side oma puuga, hingepuuga, mille seisukord mõjutab ka inimest. Sellest, kuidas puuhing inimeseks saab, on „Annivaka“ novellis räägitud põgusalt. Vaid ühel korral puudutab Ilo seda teemat, kui ta Ädu norimise peale endast paar lauset kõneleb:

„Sa, Ädu-ema, kutsu mind, kui tahad, kulla kuuse naiseks või mäe männiku miniaks, sest metsast ma saadud tõesti ja metsast toodud ka“ (Laipaik 1987: 95).

Tõenäoliselt on Ilo leidlaps, kelle sünnist ei oskagi keegi kõnelda. Imelik on aga see, et ta juba pisikese lapsena oli oma hingepuust eraldunud, suutmata end ise sel hetkel kaitsta. Ta sõltus täielikult inimeste hoolest. Novellis „Maarjakask“ on aga olemas täpne kirjeldus, kuidas naine puust eraldub:

„Äkki nägi Tehvan, kuidas ühe noore sihvaka kase tüvest sündis naisterahva kuju. Neiu irdus puuhust aeglaselt, otsekui peljates hapraid kiude katki rebida. Lõpuks seisis ta kase kõrval, nõtkes kui virvake, hõbekeed kaelas, seljas peenest kasekoorest kootud rüü, lopsakad leherohelised juuksed küündimas kinderkondini.“ (Laipaik 1983: 82)

Kuigi selget põhjust, miks naine puu seest välja tuli, lugeja teada ei saa, võib aga järeldada seda, et ta eraldus omal vabal tahtel. Tuleb välja, et puuhingel on võimalik lausa edasi-tagasi käia: ta ei jää kunagi inimeseks kuigi kauaks, vaid läheb alati uuesti puu sisse tagasi. Selline kujuvahetus saab kesta niikaua, kuni naine jääb lapseootele, siis pole tal enam võimalik puuga üheks saada.

Paljud kummalised olendid on seotud teispoosusega. Inimeste kokkupuude nendega võib osutada nii heaks kui halvaks kogemuseks, kuid tihtipeale on need hinged ühendatud kurjusega. Mõned vaimud, kes satuvad inimeste maailma, on kurja käsutuses ja tulevad maa peale inimesi hukutama. Novellis „Hingepüüdja“ tuleb jõesügavustest välja uhke isand, kes kutsub inimesi endaga kaasa. Jumalasõna nimetamisel kaob ta aga ühe silmapilguga. Osa vaimudest on hoopiski kurvad ning käivad maa peal ringi sellepärast, et mõni mure jäi elu ajal lahendamata. Novellid „Liivakerija“ ja „Kivilinad“ on küllaltki sarnased: mõlemas ilmutab end noore tüdruku vaim mehele, kes tunneb kalmulise vastu huvi ning aitab probleemi lahendada. Kui inimene osutab vaimule abi, ei järgne sellele õnnetust, vastupidi, novellis „Liivakerija“ töötab noor tüdruk abistamise korral mehele vastutasuks õnnelikku elu.

Kurjuse ja kurjade vaimude kujutamisele on üles ehitatud lood „Kurjasadu“ ja „Vaese raharätt ja rikka kratt“, mõlemad jutukogust „Kurjasadu“. Esimeses vaevavad üht kehval järjel saunameest kurjad jõud, kes puistavad hea põllumaa suurte munakividega üle. Saunamees otsustab targalt saadud teadmistega neile vastu astuda. Selgub, et põllulapil oli kunagi olnud loss ning öösiti tegutsevad seal nüüd kummalised olendid: mõisahärrad ja -prouad, kassivolaskid, sokud ning kratid – kõik kivist kingades ja kurja peal väljas. Saunamees ise on imestust täis ning annab sellele oma seletuse: „... kurjasajus ei leia saksad ka peale oma ajalist lõppu rahu ja teevad põrgutükke edasi“ (Laipaik 1987: 43).

Novellis „Vaese raharätt ja rikka kratt“ on kurjaks jõuks vanapagan, kellega Kaika talu peremehel Kustal tuleb kaupa teha. Täpsemalt tahab Kusta vaese mehe Oolepi eeskujul saada endale samuti kratti, kes rikkust majja kannaks, kuid ta ei soovi müüa selle eest oma hinge. Kusta puutub aga enese teadmata krati valmistamise protsessi käigus mitmel korral kokku vanakurja endaga:

„Ma nägin eelmise neljapäeva ööl Kaika Kustat.“

„Tema läks ikka oma kurjateole?“ küsis Oolep.

„Kuis muidu. Või minagi ingli kombel ringi lendasin. Kusta taga hiilgas kratt ja kõrval kükitas põrgu peremees ise.“ (Laipaik 1987: 76–77)

Kuigi Kustale on Oolepi kratt andnud selged juhised, kuidas vanapaganat tüssata ning mitte oma hinge kaotada, kasutades selleks oma vere asemel kuke oma, osutuvad kurjuse jõud siiski tugevamaks:

„Nõelaots puudutas peremehe higist nimetissõrme, pihku surutud kukeveri ootas vanatühja. Järsku pudenes tulekera ta kõrval valju kärgatusega tuhandeks tükiks, paisates vanamehe leegimõllu. Kusta ehmatas, tundis äkki sõrmes nagu kirbu hammustust, ja enne kui ta kolmeni lugeda jõudis, oli ta kolm tilka verd ära andnud.“
(Laipaik 1987: 78)

Mõnel juhul on aga üleloomulikku olendit raske määratleda. Novellis „Ahne jõe sünd“ leiab naine, kes ise lapsi ei saa, soost imiku, kelle ta endaga kaasa võtab. On selge, et laps on seotud kuidagi rongaga, sest leiu hetkel lendab eemale must ronk ning koduteel näeb naine puu otsast alla kukkunud linnupesa. Loo arenedes pakub ühe võimaliku selgituse välja Taga-Valga tark:

„Mustlind ehk kaaren ehk ronk, õige mitu nime teisel. Ta on kaval, tark ja ahne lind... Minu meeletundmise järgi on nii, et kellegi riivatu käsi lõhkus kaarna pesa ära ja nüüd peavad inimesed karistuseks üles kasvatama leiulapsi, kes oma südametu meele ja ahnusega palju õnnetust ja pisaraid sünnitavad... Ei tohi looduse koda rüüstata, sellest tuleb ikka kurja.“ (Laipaik 1983: 76–77)

Leiulaps ei külva lihtsalt pahandust, tal peab siiski olema ka side kaarnaga, sest linnud lendavad tal pidevalt järel ja loo lõpus peatab nõiutud kaarnasulg tema põgenemise, sundides ta paigale.

Huvitav olend tuleb inimeste sekka ka novellis „Laukatuli“, kus möldri kodus hakkab vaesel ajal keegi käima vilja jahvatamas. Esialgu tundub, nagu oleks tegemist kodukäijaga, kuid tegelikult on salajane külaline hoopis virvatuli, soolanik. Huvitav on see, et kui mitmete teiste üleloomulike olendite puhul (näiteks vetevaimud, puuhinged, vanapagan) on neid vaja välja kutsuda, siis virvatuli on ise valinud välja mehe, kellele ta end ilmutab ja kelle ta oma lummuse ning viirastustega tahab enda külge köita. Esialgu ilmutab ta end tulukesena, kes salaja veskis käib ning imelikult hüplevalt seal ringi liigub. Hiljem ilmub ta möldri Laose ette juba noore naisena. Virvatuli iseloomustab

hästi ka soo olemust: kui teda tunnend ja armastad, pakub ta sulle rõõmu, kui aga ära kasutad ning hooletusse jääd, maksab valusalt kätte.

3. Romaan „Hauakaevaja lood“

3.1. Ainestik ja süžee

Romaan „Hauakaevaja lood“ jaguneb kuueks novelliks, mida seob üks tegelane – Surma-Kusta. Ta on surnuaiavaht ja oma ameti tõttu puutub ta kokku paljude inimestega oma kihelkonnast. Autor ütleb saatesõnas, et lood põhinevad Helme kihelkonna inimeste elulugudel ning kuna tema valdusesse jõudsid Gustav Limbergi (ehk Surma-Kusta) märkmed, siis otsustas ta need romaaniks kirjutada. Ilmselt oma õudustäratava ametikoha tõttu rääkis rahvas veel kaua aega igasuguseid jutte Kustast ja tema abilisest Pekkast.

Romaan on üles ehitatud nii, et enne igat novelli pajatab Surma-Kusta eelloo, millega ta annab lugejale tausta nende inimeste kohta, kellest kohe juttu hakkab olema. Oma ameti tõttu räägib ta neist inimestest, kellel on tema teenust tarvis olnud – ehk iga novell lõppeb surmaga. Teos algab Surma-Kusta sissejuhatava monoloogiga, kus ta tutvustab ennast, aga annab ka esmase pildi sealse kihelkonna elust, ning iga novelli vahel juhatab ta sisse jälle uue loo. Surma-Kusta positsioon raamatus tundub olevat justkui krooniku oma: ta jutustab inimeste elulugusid, esitades sündmuste juures sageli erinevaid vaatepunkte ja vahel ka oma arvamust.

Romaan on üles ehitatud kronoloogilises järjestuses. Esimeses eelloos räägib Kusta oma lapsepõlvest kuni ajani, mil ta otsustas võtta vastu koha surnuaiavahina ning sai Pekka endale abiliseks. Sealt alates hakkab Kusta pajatama lugusid matuste toimumise järjekorras. Teose teises pooles otsustab ta tutvustada lähemalt oma head sõpra ja selli Pekkast, mistõttu saab ka temast endast loo üks põhilistest tegelastest. Tema lood leiavad aset mitme aastakümne jooksul. Romaani lõpus on mõlemad surnuaiavahid juba vanad mehed, kellel suurem osa elutööst seljataga.

Esimene novell „Titekirikuleib“ räägib Karutoosi Ibast, kelle hauda kaevates töötasid Kusta ja Pekka esimest korda koos. Novelli üheks peategelaseks on rikas taluperemees Asso, kes võtab uue aastasulase ning tüdruku: Lemmeti ja Iba. Vaatamata sellele, et Iba

hoiab oma südames Lemmetit, võtab Asso Karutoosi uueks perenaiseks Iba. Isegi abielus olles tahab Iba olla koos Lemmetiga, mistõttu jääb ta oma perekonnas üksildaseks. Lapsed hoiavad isa poole ning isegi väikesele lapsele ei jää märkamata ema halb kuulsus:

„Kord, kui Asso oli meetünnide ja sokulihaga mõisas, küsis Antu:

„Ema, mispärast sa põõsaalune oled?“

„Kes nii ütles?“

„Isa.““ (Laipaik 1991: 19)

Pärast Asso surma hakkab Ibale järjest rohkem viha tekitama tema väike poeg Antu, kes on avalikult Lemmeti vastu. Kõigepealt kaetab Iba oma poja ära ning seejärel tapab ta, uputades poisi järve. Surnud poeg tuleb pere juurde tagasi kurepojana. Kuna Iba süütunne paisub üha suuremaks, otsustab ta end samamoodi ära kaetada ning ta leitakse järvest uppununa.

See novell mõjub kogu romaanis kõige süngemana. Iba hoolimatus, äkkviha ja kurjus põhjustasid kaks surma. Samas on autor kujutanud teda küllaltki vastandliku tegelasena: ühest küljest on näha Iba rahulikkus, alguses isegi teatav häbelikkus, kuid teisest küljest on ta väga emotsionaalne, kõikides ühest äärmusest teise.

Väga mõjuv ja meeldejääv on ka novell „Ahnuse ausammas“, mis toob esile inimese egoistlikkuse, omakasu ihaluse, ahnuse ning kitsiduse. Peategelasteks on siin Roosi ja Matt ning nende poeg Villu. Roosi soov koguda üha rohkem rikkust pimestab teda üha enam. Kui poeg on suureks saanud, ei ole tal vanematest loota mingit tuge. Vastupidi, ta peab perekonna saeveskis töötama rohkem ja vähema palga eest kui teised töölised. Olukorda ei muuda ka Villu naisevõtt, sest Roosi näeb miniat pigem uue kuluallikana, eriti siis, kui naine jääb ka lapseotele. Kuigi Villu on lapsest peale aidanud saeveskit töös hoida, ei usalda vanemad tema kätte ühtki rahaasja. Rahalist toetust pole vaatamata väga kitsale elujärjele oodata isegi laenu näol. Kui Villu läheb enne esimese lapse sündi emalt rahalist abi paluma, vastab Roosi talle järgmiselt: „Tea seda asja... Ei julge nagu lubada...“ (Laipaik 1991: 73). Lugu lõpeb Roosi ja Matu jaoks üsna kurvalt: Roosi

sureb iseenda ahnuse pärast ning mõlemad jäävad ilma nii pojast, miniast kui lapselapsest, sest noorpaar läheb elama hoopis naise vanemate juurde.

Tundub, nagu sooviks Laipaik novellide kaudu avada inimhinge kurjust eri viisidel. Peale lapsetapu ja ahnuse motiivide tulevad käsitluse alla ka inimeste madalus ning labasus („Laanopera Simm“), kadedus ja armukadedus („Umbluu-Aadu“). Ometigi läbib teost ka helge noot: viimased lood „Hingelind“ ning „Pekka taevaminek“ on pühendatud traagilisele armastusele Pekka elus ja tema tagasihoidliku, aga kauni hinge avamisele.

Surma-Kusta esimese eelloo kirjeldusest jääb Pekkast mulje kui kummalise minevikuga küürakast mehest, kes armastab üksi enesega rääkida. Selgub, et kui ta keele on selgeks saanud, viskab ta hea meelega ka nalja, luisates külarahvale, kes Pekka ja Kusta ametit pelgavad, igasuguseid lugusid kokku. Novellis „Hingelind“ avab autor Pekka olemust hoopis rohkem. Pekka on tasase loomuga, sõbralik, aga üsna vaikne, kohati endassetõmbunud ja mis naistesse puutub, siis ka häbelik. Kui varem ei soovinud ta end kellelegi avada, siis nüüd olukord muutub, sest Pekka armub Leenosse ja nad tahavad alustada koos ühist elu. Leeno mure ning hirm poegade, surnud isa ja eelmise mehe pärast viib aga naise nii kaugemale, et ta ei julge Pekkaga kooselu alustada. See otsus muserdab Pekka täiesti, nii et elurõõm, mida ta esmakordselt oli tundnud, kaob uuesti.

Viimases novellis „Pekka taevaminek“ räägib Kusta veel üksikutest lõbusatest juhtumistest, mis Pekkale ette tulid. Nende lugude põhjal võib Pekka iseloomustusele lisada ka õiglusetunde. Kõikidest töödest ja koos veedetud vabast ajast on näha, et Pekka ja Kusta sõprus on muutunud aja jooksul üha tugevamaks. Seepärast lõppeb teos väga nukralt: Kusta kirjeldab, kuidas tema parim sõber siitilmast lahkub.

3.2. Õuduse tekitamine

Romaanis „Hauakaevaja lood“ pole novellid õuduse kujutamisele üles ehitatud. Peamine on siiski süžee, millesse Laipaik on põiminud juurde hirmuäratavaid nähtusi ja sündmusi. Kõige rohkem esineb teoses erinevaid viirastusi ning lummuses olemise

hetki. Viirastuste puhul ei ole alati aru saada, millega täpselt tegu on: mõnikord tundub, nagu painaksid inimest surnute vaimud, teinekord seostub viirastus aga nii tugevasti unenäoga, et jääb selgusetuks, kas juhtunu toimub reaalselt või unenäos.

Üheks näiteks määratlematuse kohta on novell „Ahnuse ausammas“, kus Roosi hakkab nägema õudusunenägusid, mis tunduvad väga reaalsed. Naist painab tema kunagine peremees Joonatan, kes oli olnud liiakasuvõtja. Esimestel kordadel jääb viirastus püsima välja, akna taha, millest võib järeldada, et Roosi kogeb lihtsalt luupainajat. Samas näeb ta sarnast viirastust neljal korral, suutmata end ühel hetkel isegi ärkvel olles lummusest vabastada. Viimasel korral tuleb Joonatan tuppa ning viib Roosi endaga igaveseks kaasa.

„Mehe käsi hoiab omanikuõigusega naise pihta. Traavidid kappavad, Nevski prospekti valged paleed helendavad, vaateaknad kutsuvad, kaunid naised uulitsal naeratavad. [---] Kalessi rattad veerevad ning veerevad mööda Neevalinna sillutist, ehk küll sõiduk tolligi edasi ei jõua. Kas tema ja Joonatan jäävadki nii, kusagile jõudmata, igavesti veerema?...“ (Laipaik 1991: 98)

Joonatan viib Roosi tagasi noorusaega, mil nad koos Peterburis viibisid. Jääb selgusetuks, kas viimane nägemus on seotud tõesti surnu teispoolsusest tagasitulekuga või tuleneb see Roosi haigusest ja surmaeelsest seisundist.

Tundub, et viirastuslikud nähtused ilmuvad just kriitilistel hetkedel, nagu sünn ja surm. Selle kinnituseks on üks näide ka novellist „Hingelind“, kus Leeno näeb üksi last ilmale tuues õudset viirastust.

„Uue väituse ajal laskis Leeno end sängisambast kinni hoides põlvili ja niiviisi hakkas tal nagu kergem. Samas tõstis naine pilgu, ja karjatas hingepõhjast: hetke vältel seisis vastu välisust Leeno silme ees isa kuju – ülepõlvesäärrikud jalas, hallikas pikk-kuub seljas, nokatsmüts kaela peale langevatel juustel, püss õlal.“ (Laipaik 1991: 156)

Hirmuäratava viirastuse nägemine ei jää tagajärgedeta: Leeno poeg hakkab suuremaks saades käituma täpselt nii, nagu vana Kaarle, Leeno isa, oli käitunud. Poisi sees peitub kurjus, millele ta ise vastu ei suuda seista. Ema tunneb muret poja kadumiste ja salajaste käikude pärast. Ühel hetkel avastabki ta nende põhjuse: poiss on tapnud palju oravaid ja

linde ning peitnud need kartulikoopa katusealusesse. Pärimise peale vastab ta väga vastumeelselt, kuid tunnistab lõpuks, et ta tapab neid sellepärast, et lihtsalt tahab ja keegi nagu sunniks teda selleks. Sellele kohutavale teole järgneb aga uus ning veel hullemgi:

„Mida poiss tegi?“

„Ah et mida tegi? Naelutas, kurat, meie karjapeni jalgupidi küüni ukse külge. Loom surigi sinna ära.“

Leeno näolt kadus värv. Vana Mats tõmbas kähinal hinge ja kõneles edasi:

„Lõi meie Pauka, jah, risti, peni suri kui Kristus Kolgatal. Sihuke asi võtab südame närvaks. Kus oli poisisaatanal jõud, ise alles nagu harjapää teine.““ (Laipaik 1991: 193)

Laipaiga stiili tundub iseloomustavat sündmuste voolav kulgemine, mida katkestavad õudsed sündmused. Need näivad aga seda kohutavamad, mida ootamatult nad lugejale esitatakse. Kurjuse ja kurjade jõudude kasutamine on üks sagedasemaid õuduse tekitamise võtteid. Kui mõnede näidete puhul pole päris kindel, kas tegemist on tõepoolest üleloomulike või kurjade jõududega, siis eelmine näide on sellepoolest huvitav, et kurjuse kohalolu kinnitatakse kolmel korral. Väljend „naelutas, kurat“ näitab ehk vana Matsi kõnestiili, kuid võib tähendada ka otseviidet kuradile. Peale selle toob ta võrdluse Kristuse ristilöömisega, mis antud kontekstis on väga tähenduslik. Sõnaga „poisisaatan“ nimetab aga Mats poisikest juba teist korda kuradiks.

Autor kasutab õuduse loomiseks ka väga realistlikke võtteid, milles esialgu puudub üleloomulikkus. Sellised näited on seda hirmuäratavamad, et nendes ei sõltu õuduse tekkimine lugeja usust, maailma tunnetamisest. Üleloomulike olendite ja nähtuste kasutamise puhul tekib õuduse moment vaid siis, kui inimene nende võimalikkusesse usub, järgmises näites aga mõjutab autor lugejat tugevalt hirmuäratava õudusrealistliku sündmusega.

„Kui Iba augu servale jõudis, tõusis poisi veest nõretav pea uuesti välja. Laps võitles oma elu eest, rabeles, neelas vett, läkastas, katsus appi karjuda. Küüned verel, surus ta kangestuvaid sõrmi jässe, oli ennast juba rinnust saadik servale upitanud, kui raske hoop õla pihta ta oimetuks lõi. Antu libises karjatusega jääserva alla ega tulnud enam nähtavale.“ (Laipaik 1991: 25)

Samas iga kord ei loo Laipaik õudust või hirmuäratavaid seiku koletute sündmuste abil. Kummalise lummuse tekitamiseks leidub ka teisi viise. Kahel korral kogeb Pekka imelikku tunnet, kus ta nagu viibiks oma maisest kehast eemal, rännates ringi hingena. Ka nende näidete puhul on kogemiseks vaja tugevat emotsiooni või teatavat piirsituatsiooni. Pekka koges kehavälist ringirändamist esimest korda lapsena, kui ta pidi vigastatud selgroost tingitud ränkade valude pärast lavatsil lamama.

„Kuu oli sel ööl eriti suur, hele ja väga ligidal, ta laskus otsekui üha madalamale. [---] Keha muutus kergeks, õhuliseks, otsekui oleks ta läbi akna tuppa voogava kuuvalguse kangasse kootud. Siis kadus valu seljast ning ka käbiraamis inglipilt hajus. Poisike jättis oma vigastatud ihu akna alla lavatsile maha, kuu tõmbas ta nagu uduliniku hõljuma. Ta valgus kõikjale nagu kuu ise ja kulges mööda tundmatuid teid.“ (Laipaik 1991: 140)

Sarnase kogemuse saab Pekka ka romaani lõpus. Jällegi on ta väga haige, seekord lausa nii tugevalt, et vaagub juba hinge. Seekord ei kirjelda autor kogemust enam Pekka vaatepunktist, vaid sündmust tunnistab Kusta, kes on lummatud tohutult tugevast kuuvalgusest, mis muudab toas olevad asjad hõbedaselt helendavaks. Kusta kirjeldab oma tundeid järgmiselt:

„Seisin rabatult keset tuba.

„Pekka läks kuuvalgusega kaasa,“ jõudis mõte ühes kuuma valutundega minuni. „Kas ta tahtis selleks akna eest kardinat ära tõmmata, et kuu saaks talle järele tulla?““ (Laipaik 1991: 235)

Kui esimese näite puhul oleks võinud väita, et Pekka nägi kõike unes, siis teine näide kinnitab, et see pidi toimuma ka reaalselt. Ühest küljest võib see lugeja jaoks tunduda hirmutav, kuna kehast eemaldumine toimub oma tahte vastaselt võõra jõu mõjul, teisest küljest aga tundub, et see jõud hoopis päästab kannataja tema vaevadest. Selgub, et üleloomulike nähtuste või sündmuste kujutamine, mis tavaliselt on mõeldud lugejas õuduse esilekutsumiseks, ei tarvitsegi Laipaiga loomingus olla hirmu tekitamiseks, vaid on lisatud hoopis kummalise lummuse loomise eesmärgil.

4. Jutukogumik „Ilutüdruku lilled“

4.1. Ainestik ja süžee

Kogumik „Ilutüdruku lilled“ erineb teistest käesolevas töös analüüsitud teostest sellepolest, et tegevus toimub linnas. Teos koosneb kolmest novellist: „Ilutüdruku lilled“, „Vaikuse roos“ ja „Painaja“. Teine novell on kõige pikem, moodustades umbes poole kogu teosest. Kahe esimese novelli puhul on tegevus viidud tagasi minevikku: esimene toimub II maailmasõja ajal ning teine 1930ndatel. Kolmandas novellis pole aega täpselt määratletud, kuid tegevusest võib järeldada, et sündmused leiavad aset kaasajal (1980.-1990. aastad). Põhiliseks teemaks kõigis kolmes novellis on kummitused või viirastused. Nende juttude eesmärgiks on eelkõige õuduse tekitamine, ajastu miljöö ning sündmused perekonnas jäävad pigem tagaplaanile.

Esimene novell („Ilutüdruku lilled“) jutustab loo üksikuks jäänud mehest, kes soovib naisterahva seltsi leida. Kangialuses valguses jääb talle silma üks nooruke ilutüdruk, kellel ta palub endaga kaasa tulla. Nad elavad koos mitu aastat, enne kui mees saab aru, et naist polegi päriselt olemas: terve see aeg on temaga koos olnud kummitus. Surnud naist painab see, et tema haud on unustatud ning sellel ei kasva üksi lill. Kuigi lugeja saab teada loo kadunukese elukäigust, ei saa novell lõpplahendust. Lõpuks läheb surnu vaim mehe juurest küll ära, päästes enne seda veel tema elu, kuid mees tunnistab, et naine jääb siiski ilmuma tema unenägudesse, suutmata leida rahu. Novell on väga lühike ja esitatakse nagu tunnistus. Mina-tegelane Emil tutvustab end novelli alguses, rõhutades selle vajalikkust loo usutavuse tõstmiseks. Kõige lõppu lisab ta kirjapaneku koha ja aja: Toronto 1968. Tõenäoliselt peaks selline tunnistuse vormis lugu koos kindlate andmetega autorist muutma loo tõsiseltvõetavamaks. Lugejale tahetakse anda mõista, et tegemist pole lihtsalt väljamõeldisega, vaid tõestisündinud looga.

Ka teine novell („Vaikuse roos“) on kummituslugu, kuid vastupidiselt esimesele novellile ei taha kummitus end ilmutada. Peategelaseks on noor mees Carl-Jürgen, kes saab päranduseks tädi maja. Esialgu tunneb ta seal end võõralt ja ebamugavalt, kuna ta teab räägitavat, et tädi polevat enne surma enam täie mõistuse juures olnud. Kui Carl-

Jürgen leiab tädi päevaraamatu, tundub see talle esialgu igav, kuid ta hakkab seda siiski sirvima ning päeviku kaudu avaneb lugejale tema tädi, Carola von Hewsoni traagiline armastuslugu ja kogemused kummitusega. Selgub, et salapärane daam, kes vanas majas öösiti ringi liigub, on nende esivanem Sarah von Hewson. See novell lõpeb õnnelikult nii vaimu kui elavate inimeste jaoks: kummitus leiab rahu, kuna tema järeltulija jõuab majja ning tal on kaasas Sarah'le kuulunud kõige kallim ehe. Carl-Jürgen suudab lahendada kummitusloo, mille eest tema tädi oli aastakümneid põgenenud. Ka see novell on üles ehitatud õuduse loomisele, millele lisab pinget salapära ja teadmatus kummituse päritolu ning tema rahulolematuse põhjuse suhtes. Novelli kohta on lugu küllaltki pikk ja kohati võib lugejal tekkida tunne, et seda on liialt pikaks venitatud.

Kolmanda novelli („Painaja“) kohta võiks öelda, et see on Laipaiga teiste lugudega võrreldes kõige süngem ja õudustäratavam. Novellis „Painaja“ on peategelasteks Helen ja Sander – abielupaar, kelle kooselus pole enam eriti armastust. Kui Sander toob koju kummalisest poest ostetud puujumala kuju, hakkavad toimuma kahtlased sündmused. Nii mees kui ka naine tunnevad, nagu keegi jälgiks neid. Vahel näevad nad toanurgast, auto tahavaatepeeglist või ka näiteks kanga seest vastu vaatavaid silmi, mis muudab mõlema meeled ärevaks ja tekitab kõhedust. Sellele lisandub ka mure tütre Liisa pärast, kes viibib Ameerikas. Väimehe käest saavad nad ärevaid teateid Liisa kadumise kohta. Kui Laipaiga teised lood leiavad lõpuks alati enam-vähem positiivse lahenduse, siis selle novelli juures on huvitav see, et lugu lõpeb just siis, kui tegevus jõuab kõige kriitilisemasse punkti. Sander on teinud painava jõu lummuse kütkes enesetapu ning koju saabub teade tütre surmast. Näib, nagu oleks seekord võitnud kurjad jõud. Ainus, mis enne novelli lõppu veel lootust annab, on Heleni otsus hävitada kurja toonud puukuju. Lõplik lahendus jääb aga teadmata.

4.2. Õuduse tekitamine

Kogumikus „Ilutüdraku lilled“ põhinevad kõik näited õuduse kujutamise kohta põhiliselt kahel motiivil: kurjuse või kurjade jõudude ja üleloomulike või tundmatute esemete, nähtuste või olendite kujutamisel. Tundub, et üheks tunnuseks, mis näitab, et

sündmused on seotud surnute vaimudega, on muutus aja kulgemises. Novellis „Ilutüdruku lilled“ tajus mees mitmel korral aja voolu peatumist. Sama kehtib ka „Vaikuse roosi“ puhul. Aja peatumine ei tarvitse tähendada vaimu kohalviibimist, kuid see tunne tekib siis, kui tegelane jõuab vaimuga seoses mingile äratundmisele. Iseenesest võiks selle teose puhul tervikuna rääkida lausa teatavast gradatsioonist: kui esialgu tunnevad tegelased kõigest aja peatumist, siis lõpupoole süveneb see aina rohkem. Muutus aja tunnetamises hakkab varjutama tegelase enda mõtteselgust.

„Tundsin, et mu üle hakkab langema mingi jõuetus. Kas Sarah nõuab ka minu käest jõudu elustumiseks? Ma ei mäleta, millal ja mil moel ma voodisse läksin. Või talutas mind hoopistükkis võõras jõud?“ (Laipaik 1994: 101)

Sarnane moment esineb ka viimases novellis, kus Sander seisab kaljuserva äärel, tajumata mingitki ohtu. Pärast lummusest vabanemist on ta segaduses sellest, mis äsja oli juhtunud:

„Külm andis järele ja ühes soojatundega jõudis ta ise tagasi. „Kust tagasi?“ päris Sander iseenda käest. „Kas teadvusetusest? Või ajatusest? Või võõra võimu käest? Teatud ajavahel tuleb tema peale senitundmatu miski, võidab tema *ego* ja teeb ta tahtest kojanarri.“ (Laipaik 1994: 160)

Tähelepanu tuleks pöörata tsitaadi viimases lauses sõnale „ajavahel“. Juba see sõnakasutus näitab, et lummus näib aset leidvat justkui väljaspool aega.

Sellist lummust, nagu eespool mainitud, võivad tekitada erinevad üleloomulikud jõud. Novellis „Vaikuse roos“ esinev üleloomulik jõud on kummitus, kes pole leidnud rahu ja annab endast sellepärast inimestele märku. Kuna põhjus, miks Sarah' vaim endiselt majas ringi liigub, selgub alles lõpus, siis tekitab tema sekkumine elavate tegemistesse lugejas kui mitte hirmu-, siis vähemalt kõhedustunnet. Kuna novell on üles ehitatud nii, et paralleelselt Carl-Jürgeni kaasajaga kirjeldatakse ka sündmusi minevikust, tema tädi eluajast, siis esineb õudseid momente nii ühest kui ka teisest ajajärgust.

„Üles ärgates painas krahvipreilit teadmus, et ta ei ole üksi. Kusagil on keegi, kes mõjub tema peale. Taju kestis mõni aeg. Siis sirutas tante Carola käe ning süütas öökapi lambi. Ta ei näinud kedagi.“ (Laipaik 1994: 74)

Selles näites on Carolal vaid tundmus, et keegi jälgib teda. Juba ainuüksi aimus surnud hinge lähedalolekust ja mõjust inimesele muudab olukorra hirmuäratavaks. Carl-Jürgen tajub aga veelgi enamat:

„Pimedatel tuulistel öödel vana maja naksus, ukсед vajusid iseenesest käginal vallali. Ühel poolunedel suigul kuulis Carl-Jürgen samme. Kergeid naisesamme, mis tulid ballisaalist, astusid sisse, kõndisid ta voodist mööda ja lõppesid nišis.“ (Laipaik 1994: 64)

Isegi, kui konkreetselt midagi kummalist näha või kuulda pole, loob autor lugejas pidevalt tunde, nagu võiks surnud naise vaim õhtutundidel iga hetk välja ilmuda. Laipaik annab suurepäraselt edasi ärevat ja salapäraselt õhkkonda, mis vanas majas valitseb, hoides niiviisi lugeja tähelepanu pidevalt erksana. Seda enam üllatav on, kui kartusega oodatavat sündmust tegelikult ei juhtugi. See muudab õudsed momendid veel rohkem mõjuvaks, sest lugeja ei tea, millal vihjed saabuvale hirmuäratavale hetkele on tõesed, millal aga lihtsalt põnevuse üleskrvivimiseks.

Kui novellis „Vaikuse roos“ esinev üleloomulik jõud on pigem heatahtlik, siis novellis „Painaja“ on see kurjuse teenistuses. Loo üldine negatiivne ja masendav alatoon, mis väljendub tegelaste ebaõnnes, luhtaminekutes nii töös kui ka eraelus ning allaheitlikes ja ägedates emotsioonides, loob pinnase kurjuse tulekuks ning häälestab lugejat juba mõnevõrra varem selleks ette. Kurja vaimu toob majja Sander, kes otsustab osta indiaani puujumala. Tegelikult ei ole see päris tema otsus: tal pole mingit plaani kuju osta, kuni mingi tundmatu jõud juhatab ta poodi. Ilmselgelt tuleb kujuga kaasa kuri vaim, sest Helen ja Sander tajuvad pidevalt, et keegi vaatab neid. Tihti on näha lausa silmi.

„Ja siis ta tundis, et ei ole autos ükski. Teadmus tuli ühes rahutu aimega, et mingi jõud sirutub tema poole ja tema *ego* püüab vastu rabelda. [---] Aga kui ta tõstis pilgu tahavaatepeeglist, nägi ta silmi. Kahte teda üksiti jälgivat silma. Auto hämaruses nad sädelesid, olid endastmõistetava õigusega kohal, otsekui kuuluksid tema juurde.“ (Laipaik 1994: 159)

Jääb mulje, nagu saaks kurjuse jõud üha suuremat võimu. Esialgu ilmuvad vaid silmad, seejärel haaravad need ka inimese tahte enda võimusesse ning viimaks hakkab võõras jõud inimese mõtteid nii suurel määral suunama, et Sander kihutab autoga kaljult alla.

Huvitav on see, et ka selles novellis kasutab Laipaik sarnaste olukordade kirjeldamiseks samu väljendeid. Üleloomuliku jõu mõju edasi andmiseks kasutab ta kahel korral väljendit ego haavatuse kohta. Esiteks „tema *ego* püüab vastu rabelda“ (lk 159) ja teiseks „võidab tema *ego*“ (lk 160). Tegelikult võib neist kahest fraasist välja lugeda ka sisulist muutust: esialgu osutab inimene veel vastupanu, hiljem suudab kurjuse jõud aga inimese ego võita.

Kokkuvõte

Käesoleva töö teooriaosas tutvustasin õuduskirjanduse olemust, pakkudes välja erinevaid võimalusi õuduskirjanduse defineerimiseks ja vaadeldes õuduse tekitamise vahendeid. Analüüsisosas süvenesin Herta Laipaiga õudussugemetega loomingusse.

Esimene peatükk on jaotatud kaheks: õuduskirjanduse defineerimine ja õudustunde tekitamine. Selgus, et mõiste selgitamiseks on mitu võimalust. Kõige lihtsamalt öeldes tähendab õuduskirjandus sellist kirjandusžanri, mille eesmärgiks on kutsuda lugejas esile õudustunnet. Kuna õuduse tunnetamine on väga subjektiivne, siis muutuvad žanripiirid küllaltki häguseks. Indrek Hargla täpsustab mõistet, kuid tunnistab, et ülddefinitsiooni on võimatu esitada. Noël Carroll esitab aga veel ühe huvitava meetodi õuduskirjanduse äratundmiseks: õudus tekib nõ koletiste kohaloluga. Ka muinasjutus võivad esineda koletised, kuid seal tajutakse neid loomuliku osana, samas kui õuduskirjanduses on koletised ebaloomulikud ning kujutavad endast ohtu.

Õuduskirjanduse põhilisteks tunnusteks osutusid tundmatu jõu esinemine ja korduste kasutamine. Õudus võib avalduda mitmel moel, näiteks hirmuäratavas ümbruses või kohutavates sündmustes, mille on põhjustanud tundmatu jõud. Lood on sageli sarnase ülesehitusega, milles võib eristada nelja etappi: esmane kokkupuude koletisega, informatsiooni hankimine koletise eksistentsi kohta, teiste inimeste veenmine koletise olemasolus ning inimese ja koletise kohtumine.

Eesti õuduskirjanduses esineb palju erinevaid koletisi, üleloomulikke olendeid, kuid kõige rohkem kasutatakse rahvapärimusel põhinevates tekstides folkloorseid olendeid, nagu näiteks kratid ja kodukäijad.

Õudustunne tekib lugejas eelkõige siis, kui usutakse võimatu teostumisse. Hirmukanalite avamiseks kasutatakse õudusjuttudes kurjuse fenomeni (jaotub efemeerseks ja radikaalseks kurjuseks), tundmatust ja asesõnalisust. Oluline aspekt õuduse loomisel on ka usutavus. Õudustunde tekitamise kohta esitab Carroll teooria (*art-horror*), mille kohaselt teose autor on juba eelnevalt välja mõelnud kindlad emotsioonid, mis kirjutatu lugejas esile peab kutsuma.

Teises peatükis vaatlesin Herta Laipaiga õudusainelist loomingut kolmel tasandil, analüüsides folkloorse ainese kasutamist, looduslike paikade kujutamist ning üleloomulike olendite kujutamist. Herta Laipaiga teoste eesmärgiks on muuseas ka loodushoiule õhutamise ja murdelise sõnavara tutvustamine. Ta on kasutanud küllaltki palju luuletusi, mis annavad teostele juurde ka koomilise nüansi. Õudse õhkkonna loovad aga sajatused, needused ning loitsud, mida samuti teostes palju on kasutatud. Looduslikest paikadest esinevad tema õudusainelises loomingus sageli järved, jõed, metsad ja sood. Selgus, et kui allikate ning metsa puhul jääb õuduse moment pigem tagaplaanile, siis järved, jõed ja sood on tihtipeale õudsete sündmuste toimumispaikadeks. Ka üleloomulike olendite puhul leidub nii häid kui halbu hingi: kui vetevaimud ning puuhinged kalduvad headuse poolele, siis teispoosusest pärit olendid osutuvad enamasti kurjadeks.

Kolmandas peatükis keskendusin romaanile „Hauakaevaja lood“. Kuut novelli seob tervikuks Surma-Kusta ehk Gustav Limberg, kelle märkmete põhjal Laipaik antud teose kirjutas. Kronoloogilises järjestuses tutvustab Kusta inimesi, kelle jaoks ta surnuaiavahina peab hauda kaevama. Õuduse tekitamiseks on antud teoses kasutatud küllaltki palju lummust ning viirastusi, mis sageli esinevad just kriitilistel momentidel (nagu sünnid ja surm). Sagedane võtte on ka kurjade jõudude kasutamine. Lummuse tekitamisel pole aga hirmutunde loomine kõige olulisem, mida kinnitab näide Kusta abilise Pekkast, kes kogeb imelist hingerännet.

Neljandas peatükis vaatlesin lähemalt romaani „Ilutüdruku lilled“, mis koosneb kolmest novellist. Teos erineb eelnevalt käsitletutest sellepolest, et tegevustik toimub linnas. Novellide põhiline eesmärk ongi õuduse tekitamine, milleks on kasutatud kummitusi ja viirastusi. Sageli esinevaks motiiviks osutub aja peatumine, mis viib lõpuks välja olukorrani, kus lisaks aja kulu peatumisele ei taju ega valitse tegelane enam oma mõtteid, lastes kurjal jõul saada kontroll kogu oma keha üle. Sellest võib järeldada, et kurjus kogub üha suuremat jõudu, mis kulmineerub sellega, et viimane novell ei jõuagi positiivse lõpplahenduseni, kuigi see pole Laipaiga novellide puhul üldiselt iseloomulik.

Herta Laipaiga õudusaineline looming moodustab eesti õuduskirjanduses olulise osa, täiendades ja tugevdades seniseid traditsioone. Käesolev töö pakub põgusat sissevaadet Herta Laipaiga loomingusse. Tulevikus oleks kindlasti võimalik seda uurimust laiendada, analüüsides ka autori teisi teoseid, mis annaks tervikliku pildi Laipaiga panusest eesti kirjandusse.

Allikad

Aguirre, Manuel 1990. The Closed Space: Horror Literature and Western Symbolism. Manchester, New York: Manchester University Press.

Carroll, Noël 1990. The Philosophy of Horror or Paradoxes of the Heart. New York ja London: Routledge.

EKSS = Eesti keele seletav sõnaraamat. <http://www.eki.ee/dict/ekss/>. Vaadatud 01.05.2013.

Hargla, Indrek 2005. Sissejuhatuse asemel. – Õudne Eesti. Koost. I. Hargla. Tallinn: Varrak.

Herta 2008 = Herta Laipaik 29.I–17.I 2008. – Sirp, nr 5. http://www.sirp.ee/index.php?option=com_content&view=article&id=59:herta-laipaik-29-i-1921-17-i-2008&catid=11:varia&Itemid=16&issue=3190. Vaadatud 01.05.2013.

Hogle, Jerrold E. 2003. Introduction: the Gothic in Western Culture. – The Cambridge Companion to Gothic Fiction. Cambridge: Cambridge University Press, lk 1–20.

Laipaik, Herta 1983. Maarjakask. Tallinn: Eesti Raamat.

Laipaik, Herta 1987. Kurjasadu. Tallinn: Eesti Raamat.

Laipaik, Herta 1991. Hauakaevaja lood. Tallinn: Eesti Raamat.

Laipaik, Herta 1994. Ilutüdruku lilled. Tallinn: Katherine.

Org, Andrus 2000. Eesti oma "Hauakambri lood" ehk Marginaalsus kui hoiak. – Keel ja Kirjandus nr 8, lk 600–603.

Org, Andrus 2008. Õudusfiktsiooni narratiivsed tehnikad. – Keel ja Kirjandus nr 6, lk 421–441.

Summary

The aim of this Bachelor's thesis is to introduce the essence of horror literature and analyse one novel („Hauakaevaja lood“) and three collections of short stories („Maarjakask“, „Kurjasadu“ and „Ilutüdruku lilled“) by Herta Laipaik. She was an Estonian writer who has added different elements of horror literature to some of her novels and short stories. The thesis is divided into four chapters: the first chapter is theoretical and the other three contain the analysis of the four writings of Herta Laipaik.

Defining horror literature can be quite challenging: there is not one certain definition that can be applied in every case. The simplest way to describe horror literature is to say that horror literature means a genre which purpose is to evoke the feeling of horror. A quite interesting solution comes from Noël Carroll: he proposes that horror arises from attendance of a monster. Horror can manifest itself in a scary surrounding or in a horrible event but there is always an unknown force that has caused the horrifying moment.

Herta Laipaik has found her inspiration from Estonian folklore. For example she has used different creatures that people know from folklore and also curses and charms that help people to get rid of evil-minded creatures. The horrible events in her stories take place in Estonian countryside. Lakes, rivers, forests and swamps have therefore significant meaning. One collection of short stories – „Ilutüdruku lilled“ – takes place in city milieu and horrifying creatures there are mostly ghosts or spectres.

The third and the fourth chapter concentrate on specific writings: „Hauakaevaja lood“ and „Ilutüdruku lilled“. It seems that in order to create fear, in both books Laipaik has used frequently evil spirits. What is different from „Hauakaevaja lood“ is that in „Ilutüdruku lilled“ creating fear is the main purpose. The last short story does not even end well although hopeless endings are not characteristic to Laipaik's other novels.

Lihtlitsents lõputöö reprodutseerimiseks ja lõputöö üldsusele kättesaadavaks tegemiseks

Mina _____ Mari Aruväli _____

(autori nimi)

(sünnikuupäev: _____ 10.03.1991 _____)

1. annan Tartu Ülikoolile tasuta loa (lihtlitsentsi) enda loodud teose

_____ Herta Laipaik eesti õuduskirjanikuna _____

(lõputöö pealkiri)

mille juhendaja on _____ Andrus Org _____,

(juhendaja nimi)

- 1.1. reprodutseerimiseks säilitamise ja üldsusele kättesaadavaks tegemise eesmärgil, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace-is lisamise eesmärgil kuni autoriõiguse kehtivuse tähtaja lõppemiseni;
- 1.2. üldsusele kättesaadavaks tegemiseks Tartu Ülikooli veebikeskkonna kaudu, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace'i kaudu kuni autoriõiguse kehtivuse tähtaja lõppemiseni.

2. olen teadlik, et punktis 1 nimetatud õigused jäävad alles ka autorile.

3. kinnitan, et lihtlitsentsi andmisega ei rikuta teiste isikute intellektuaalomandi ega isikuandmete kaitse seadusest tulenevaid õigusi.

Tartus, _____ Mari Aruväli, 24.05.2013 _____

(allkiri ja kuupäev)